

ПРИЛОЗИ ИСТОРИЈИ БЕОГРАДСКИХ ЦАМИЈА

Ови прилози обрађују материјал о београдским цамијама, објављен пошто је рад *Цамије у Београду*¹ већ био завршен. Исто тако у овим прилозима ће бити говора и о извесним раније објављеним подацима из ове материје који су нам остали непознати при писању наведеног рада.

I

Поводом стопедесетогодишњице првог устанка Историјско друштво Народне Републике Србије издало је, у преводу и редакцији Хазима Шабановића, шездесет турских докумената из Архива Председништва владе у Цариграду који се односе на предустанички период у Србији од 1789. до 1804. године.²

Извесни од ових докумената, захваљујући томе што су их потписали и духовници појединих београдских цамија, пружају и податке о исламским богомољама у Београду на почетку XIX века. Ти документи, који нам омогућују да употпунимо наше знање о београдским цамијама пред устанак — које, као што је већ истакнуто није особито велико³ — јесу следећи:

Документ бр. 29 (Београд, 10. IV 1216 = 20. VIII 1801): Махзар Београђана, упућен преко београдског кадије Високој порти, у коме оптужују београдског мухафиза хаџи Мустафашу, да толерише разна насиља својих сејмена-крџалија, да неће да их уклони, да је против кадије отворио ватру и изазвао општи неред.⁴

Документ бр. 34 (Београд, 17. IV 1216 = 27. VIII 1801): Арзулах бео-

градских муслимана Високој порти којим јављају о кривцима нерета у Београду и њиховом смакнућу. У акту се изражава потпуна покорност властима и даје обавеза да ће се све дужности савесно извршавати у служби султану.⁵

Документ бр. 38 (Београд, 17—19. IV 1216 = 27—29. VIII 1801): Махзар муслимана из Београда и Смедеревског санџака Порти којим моле да се београдски турнаџи-баша Халил-ага задржи још годину дана на своме положају.⁶

У овим документима помињу се следеће исламске богомоље у Београду:

Бајрам-бегова цамија;⁷

Јахја-пашина цамија;⁸

Али-пашина одн. Хаџи Али-пашина цамија;⁹

Хаџи-Махмудова одн. Хаџи Махмуд-агина цамија;¹⁰

Реисул-кутабова цамија;¹¹

Цамија султан Мустафа-хана;¹²

Цамија султан Махмуд-хана;¹³

Цамија бившег великог везира Хасан-паше;¹⁴

Камил Ахмед-пашина цамија;¹⁵

Атиф-задеова цамија одн. цамија Атиф-заде;¹⁶

Ћехајина одн. Хусеин-ћехајина цамија;¹⁷

Цамија Дарус-сеаде одн. Дарус (Дари)-сеаде-агина цамија.¹⁸

Када ове податке о београдским цамијама упоредимо са подацима које нам

Сл. 1 — Београд, поглед на Доњи град са Хасан-пашиним џамијом и кулом Небојшом. Талботипија Анастаса Јовановића из 1867. године. (Снимак припада аутору чланка).

пружају планови Београда — Брушов из 1789. године и турски из 1860-их година — можемо констатовати:

(1) Од џамија које се помињу у документима за четири дознајемо по први пут: Атиф-задеову, Дарус-сеаде-агину, Камил Ахмед-пашину и Хусеин-џехажину.

Ове џамије свакако припадају групи од оних шест неидентификованих џамија са Брушовог плана, али њихово лоцирање, нажалост, није могуће извршити, јер се имена ових џамија не дају довести у везу са називима улица на Брушовом плану.

Чињеница да ове џамије не налазимо на турском плану из 1860-их го-

дина упућује на закључак да су ове џамије у борбама за Београд 1806. године морале бити порушене или оштећене и да касније нису ни обнављане.

(2) Од девет исламских богомоља у вароши, које налазимо и на Брушовом и на турском плану, у документима се помињу само шест џамија: Али-пашина, Бајрам-бегова, Јахја-пашина, Лаз хаџи-Махмудова, Мустафе султана и Реис-ефендијина.

Чињеница да се у документима не помињу три добро познате џамије, које налазимо и на Брушовом и на турском плану: Бајракли-џамија, Дефтердарова и Кизлар-агина џамија, — може да значи, али и не мора, да су те џамије

1801. године биле ван употребе. Јер, сва три документа тичу се међусобних турских размирица и борби у Београду у које се духовници тих цамија можда нису ни мешали, или су се можда налазили на другој страни.

(3) У документима се такође не помиње ни цамија Лаз-оглије — које икаже нема ни код Бруша — а коју налазимо на турском плану из 1860-их година.

Ово упућује на закључак да би цамија Лаз-оглије могла бити она цамија „у унутрашњости шанчева“ коју је — како пише Рашид-беј¹⁹ — поправио Јусуф-паша 1836. године са новцем добивеним за обнову Батал-цамије.

II

У збирци рукописних и штампаних књига на арапском, персијском и турском језику — коју је недавно набавила из Пећи Универзитетска библиотека у Београду — налази се и рукописна књига *Ал машарик* (Књига о исламској традицији) „коју је преписао у Београду Ахмед син Османа ефендије el Belgradî (Београђанин), имам цамије Кетхуда бег, године 1166 (1752)“.²⁰

Ова цамија Кетхуда-бег, бине, нема сумње, идентична са Ћехајном која се помиње у наведеним турским документима из 1801. године. Јер, персијска реч *kethuda* (домаћин, глава породице) прешла је у османски турски језик, где је добила облик *кећаја*, *каја* и значење: домостроитељ, управник куће. У турској државној администрацији поред сваког санџак-бега или валије постојао је *ћехаја*, *ћаја* — помоћник, који је био шеф канцеларије и уједно заступник када санџак-бег или валија није био у својој провинцији на дужности.²¹ Отуда што је ктитор ове богомоље имао ову функцију и долази назив: цамија Кетхуда-бег одн. Ћехајина цамија.

Поменимо и то да временско раздобље не искључује могућност да би Ахмед син Османа ефендије, имам цамије Кетхуда-бег у 1752. години и

Ахмед, хатиб и имам Ћехајине цамије у 1801. години — могли бити једно те исто лице.

III

Абдулах Хаџић, имам Бајракли-цамије у Београду, објавио је недавно чланак о Бајракли-цамији,²² у коме је обелоданио извесне документе који се односе на поправке ове цамије у 1868. и 1893. години.

Уз документе о поправци вршеној 1868. године — који, узгред речено, потврђују нашу претпоставку да је Бајракли-цамија била она исламска богомоља, чије је издржавање Србија преузела непосредно по предаји београдског града²³ — Хаџић је написао и следеће:

„У то време је у Београду било још неколико цамија којих се стари Београђани још сећају: Батал-цамија, код данашње Народне скупштине, Делијска, иза садашње зграде Академије наука, Турбе-цамија, код данашњег Народног позоришта и тако даље“.²⁴

Хаџић, као што се види, наводи да се цамија код данашњег Народног позоришта звала Турбе-цамија, али нам ништа ближе не казује, ни одакле то зна, нити пак на коју цамију конкретно мисли.

Јер, као што је већ изложено,²⁵ у времену о коме је овде реч постојале су код зграде Народног позоришта две цамије. Једна, још за турског времена напуштена цамија, употребљена 1869. године за „фабрику гаса за позориште“, која је после прозвата Кара-цамија; друга — Бајрам-бегова цамија.

Када знамо да се у јавним рачунима око коштања позоришне зграде помињу „цамија и тулбе“,²⁶ онда је мислимо, извесно да је Хаџић, наводећи Турбе-цамију, код данашњег Народног позоришта, мислио на Кара-цамију.

Из Хаџићевог писања да је реч о цамијама „којих се стари Београђани још сећају“, дало би се закључити да је назив Турбе-цамија био одомаћен међу старим Београђанима, па као такав и запамћен и пренет. Међутим, мора се

истаћи да ниједан од писаца — савременика старог Београда из XIX века — а њих је ипак приличан број — нигде не помиње Турбе-џамију.

Велика је штета што Хаџић није значао извор свога сазнања да се џамија код данашњег Народног позоришта звала Турбе-џамија. Овако — имајући у виду да Хаџић није савременик доба о коме пише, а знајући за случај М. С. Петровића који је сам Дефтердарову џамију прозвао Делијска џамија, јер је знао да се налазила близу некадањег Делијског конака — ми остајемо у недоумици: да ли је Хаџић, знајући да се уз ову џамију налазило турбе, сам дао џамији назив Турбе-џамија? или је пак сама џамија стварно носила то име?

Када бисмо позитивно знали да се ради о овом другом случају, могли бисмо ову џамију код Позоришта, о којој говори Хаџић, довести у везу са Турбе-џамијом коју помиње Евлија Челебија 1660. године у своме опису Београда.

IV

Слика Бајрам-бегове џамије, репродукована у Милићевићевој збирци прича о кнезу Милошу,²⁷ под насловом Џамија на Стамбол-капији у Београду, потиче из Албума Београда од Куна Квицова, Берлин, 1857.

Иста ова слика репродукована је под идентичним називом, само у већем формату, и у монографији Д. Страњак-вића о Карађорђу,²⁸ где су и означени горњи подаци о њеној аутору и пореклу. Иначе сама слика — по свему судећи литографија — рађена је 1856. године, како се то даје прочитати на репродукцији у доњем десном углу.

V

У својим белешкама о старом Београду С. Ј. Поповић износи да је Батал-џамија „тек пре пет година сасвим порушена“.²⁹ Пошто се зна да је Поповић своје белешке писао 1878. године,

излази да је Батал-џамија порушена 1873. године.³⁰

М. Ђ. Милићевић, међутим, забележио је у своме *Дневнику* под 28. мајем 1871. године следеће:

„Јуче на ноћ срушена је Батал-џамија. Баволски се смеју и говоре да „Видов-дан“ (лист) погађа, ето се почиње обарање турске силе. Механџија Панђела дао је Цинџарима 230 дуката да је поруше...“³¹

Милићевићев податак биће свакако тачнији. Јер, док је С. Ј. Поповић писао своје белешке о старом Београду у позним годинама и по сећању, — Милићевић је *Дневник* водио скоро из дана у дан и догађаје је бележио непосредно по њиховом збивању.

VI

У споменима Јована Ђ. Авакумовића на стари Београд, с краја прве и почетка друге половине XIX века,³² о београдским џамијама казано је следеће:

„Где је данас хотел „Македонија“ била је турска џамија и турско гробље. Остали део тог великог простора била је касније велика пијаца. Где је евангелска школа и црква, била је такође џамија, а осим ових џамија било је још неколико које су доцније порушене регулацијом.“³³

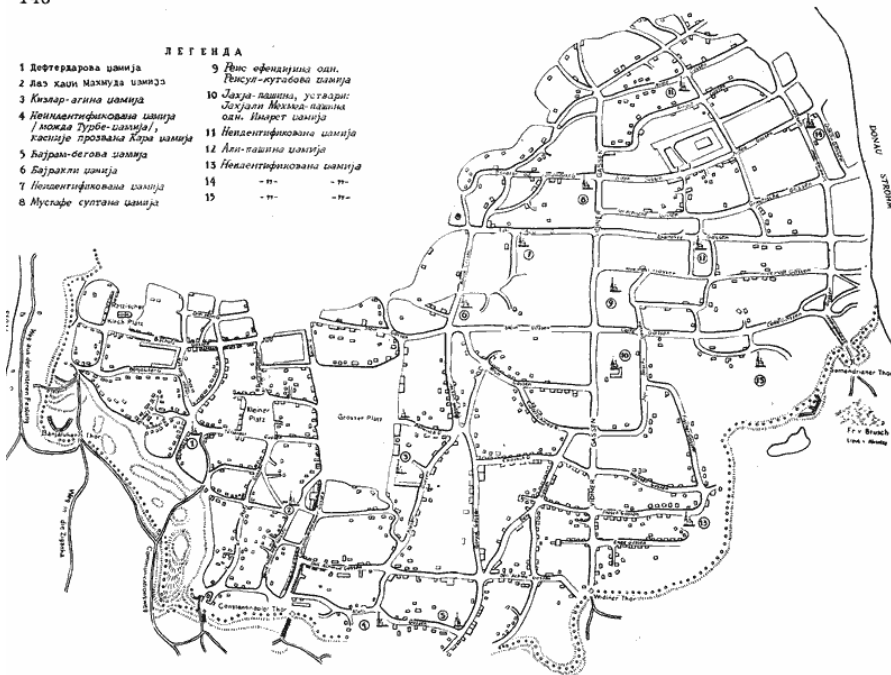
Авакумовић, као што се види, помиње само две џамије, и то описно, по месту где су се налазиле. Међутим, ти његови описи нису баш најтачније дати — поготово онај први, за који би се пре могло рећи да је сасвим погрешан.

Јер, док по опису: где је евангелска школа и црква — који би иначе требао да гласи: до евангелске школе и цркве — лако препознајемо Дефтердарову џамију — дотле из описа: где је данас хотел „Македонија“, не можемо са сигурношћу рећи на коју се џамију мислило.

Наиме на простору који је заузимао хотел „Македонија“ (угао Васине улице и Студентског трга), у времену о коме је реч, није постојала никаква џамија; али су у близини некадањег хотела „Македонија“ постојале две

ЛЕГЕНДА

1 Дефтердарова џамија	9 Дво ефикарна сав. Ресур-џамија
2 Дво Кари Мазина џамија	10 Јахја-пашина, уставна: Јахја Мехмед-пашина сав. Имарет џамија
3 Кизил-агина џамија	11 Непотврђивана џамија
4 Непотврђивана џамија (можда Турбе-џамија), касније прозвана Кара џамија	12 Али-пашина џамија
5 Бајрам-бегова џамија	13 Непотврђивана џамија
6 Бајракли џамија	14 - - - - -
7 Непотврђивана џамија	15 - - - - -
8 Мустафа султана џамија	

ПЛАН СТАРОГ БЕОГРАДА
С КРАЈА 18. ВЕКА

цамије: Лаз хаџи-Махмуда и Кизлар-агина.

Тешко је са пуном извесношћу рећи на коју је од ове две цамије Авакумовић мислио. Чини нам се да би то пре могла бити цамија Лаз хаџи-Махмуда. Јер, Кизлар-агина цамија била је и нешто удаљенија, а затим просторно је била везана за некадању жандармеријску касарну, тако да би њен опис, претпостављамо, Авакумовић везао за тај објекат, као што то налазимо и код других писаца старог Београда (С. Л. Поповића, А. Јовановића).³⁴

VII

Изглед Хасан-пашине цамије сачуван нам је на једном талботипском снимку Доњег града који је израдио Анастас Јовановић, највероватније непосредно по предаји београдског града кнезу Михаилу 1867. године. Ова Јо-

вановићева талботипија објављује се сада по први пут.

VIII

Ради бољег и лакшег разумевања положаја и места појединих београдских цамија прилажемо овом раду репродукцију *Плана вароши Београда с краја 18. века*, рад аустријског потпоручника Фр. Бруша, који је у Ратном архиву у Бечу пронашао др. Душан Пантелић и објавио га у својој књизи *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794—1804)* (Посебна издања Српске академије наука књ. CXLVI — Одељење друштвених наука књ. 57, Београд 1949).

Приложени план је репродукција плана објављеног у књиги др Д. Пантелића, с тим што нумерација цамија и легенда дата на плану потичу од нас.

НАПОМЕНЕ

¹ Љ. Никић, Цамије у Београду. *Годишњак града Београда V*, 1958, 151—206. Скраћено: Никић.

² *Турски извори о Српској револуцији 1804*. Књига I. *Списи Царске канцеларије 1789—1804*. Уредио и превео Хазим Шабановић. Београд 1956. (Сарајево 1957), XXIX + (3) + 334 + (1). Скраћено: Шабановић.

³ Никић, 157.

⁴ Шабановић, 226—229. Скраћено: Док. бр. 29.

⁵ Шабановић, 245—261. Скраћено: Док. бр. 34.

⁶ Шабановић, 267—282. Скраћено: Док. бр. 38.

⁷ На Док. бр. 29, потписани су: сеид Омер, имам Бајрам-бегове цамије; Хасан, имам и хатиб Бајрам-бегове цамије; сеид Ибрахим, муџезин Бајрам-бегове цамије (Шабановић, 227—228).

⁸ На сва три документа потписан је: сеид Исмаил, хатиб и имам Јахја-пашине цамије; а на Док. бр. 29 потписан је и: Мустафа, муџезин Јахја-пашине цамије (Шабановић, 227—228, 248, 269).

⁹ На Док. бр. 28 потписани су: Ибрахим, муџезин Али-пашине цамије; Мустафа, муџезин споменуте цамије; Мехмед, хатиб и имам

Али-пашине цамије. На Док. бр. 34 потписан је: Мухамед, имам Хаџи Али-пашине цамије. На Док. бр. 38 потписан је исти овај Мухамед (на оба места печат: Поспеши, господе, полове Мухамедове!), али уз ознаку: имам Али-пашине цамије (Шабановић, 228, 248, 269).

¹⁰ На Док. бр. 29 потписани су: Осман, муџезин Хаџи Махмудове цамије; Хафиз Ибрахим, хатиб и имам Хаџи Махмудове цамије (печат: Одроз божанске доброту Ибрахим). На Док. бр. 34 и 38 потписан је: Ибрахим, имам и хатиб Хаџи Махмуд-агине цамије; само док је на Док. бр. 34 печат: Одроз божанске доброту божји роб Ибрахим, — на Док. бр. 38 је печат као на Док. бр. 29 (Шабановић, 227—228, 248, 268). Из овог се види да су Хафиз Ибрахим и Ибрахим једно те исто лице, а цамије: *Хаџи-Махмудова* и *Хаџи Махмуд-агина* — једна те иста цамија. Иначе, судећи по имену, ова цамија биће идентична са цамијом Лаз хаџи-Махмуда са турског плана из почетка 1860-их година (бр. 145).

¹¹ На сва три документа потписан је: Абдулмумин, хатиб и имам Реисулкутабове цамије; на Док. бр. 29 потписан је и: сеид Мустафа, муџезин Реисулкутабове цамије (Шабановић, 227—228, 248, 269). Ова Реисулкутабова цамија идентична је са Реис-ефендијином цамијом са турског плана из XIX века (бр. 122), пошто ове две

речи: реисул-кутаб и реис-ефендија, имају исто значење.

¹² На Док. бр. 29 потписани су: Хаџи Омер, имам и хатиб џамије султан Мустафа-хана; Ибрахим, муџезин џамије султана Мустафа-хана. На остала два документа потписан је такође хаџи Омер, и то на Док. бр. 34: имам и хатиб џамије султан-гази Мустафа-хана; а на Док. бр. 38: имам и хатиб гази-султан Мустафа-ханове џамије (Шабановић, 227—228, 247, 268).

¹³ На Док. бр. 29 потписани су: Мехмед, имам џамије султан Махмуд-хана; Хафиз Мустафа, хатиб џамије султан Махмуд-хана; Осман, муџезин султан Махмуд-ханове џамије; Мула Сулејман, муџезин џамије султана Махмуд хана. На Док. бр. 34 и 38 потписани су: Мехмед, имам гази-султан Махмудове џамије; Мустафа, хатиб гази-султан Махмуд-ханове џамије (Шабановић, 227—228, 247, 268).

¹⁴ На Док. бр. 29 потписани су: Мустафа, муџезин џамије бившег великог везира Хасан-паше; сеид Мехмед, хатиб и имам џамије бившег великог везира Хасан-паше (Шабановић, 228).

¹⁵ На Док. бр. 34 и 38 потписан је: Веис одн. Вејсил, имам и хатиб Камил Ахмед-пашине џамије (Шабановић, 248, 269).

¹⁶ На Док. бр. 34 и 38 потписан је: Хасан, имам и хатиб Атиф-задеове џамије (Док. бр. 34) одн. џамије Атиф-заде (Док. бр. 38) (Шабановић, 248, 268).

¹⁷ На Док. бр. 29 потписани су: Ахмед, муџезин Ђехајине џамије; Ахмед, хатиб и имам Ђехајине џамије, — с тим што је и код једног и код другог потписа печат исти: Божји роб Ахмед. На Док. бр. 34 и 38 потписан је: Ахмед, имам и хатиб Хусејин-Ђехајине џамије, а печат је: Господе, поспеши послове Ахмедове! (Шабановић, 228, 248, 269). — Мислимо да не може бити сумње о томе да су Ђехајина џамија и Хусејин-Ђехајина џамија идентичне. На то упућује не само сличност у називу, већ и то да се за обе џамије помиње: Ахмед, имам и хатиб. Околност да постоји разлика у тексту печата не би, мислимо, требала да говори у прилог супротне тезе, јер баш у овим документима имамо пример да је једна те иста личност стављала различите печате. Тако, Мехмед, имам џамије

султан Махмуд-хана има печате: Божји роб Мехмед (Док. бр. 29), и: Одроз божанског светла Божји роб Мехмед (Док. бр. 34 и 38).

¹⁸ На Док. бр. 29 потписани су: Алија, муџезин џамије Дарус-сеаде; Хасан, имам и хатиб Дарус-сеаде-агине џамије. На Док. бр. 34 и 38 потписан је овај исти Хасан, само што стоји: имам одн. имам и хатиб Дари-сеаде-агине (Док. бр. 38: агине) џамије (Шабановић, 227—228, 248, 268).

¹⁹ Рашид-беја Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији, I. Споменик Српске краљевске академије XXIII, Београд 1894, 45.

²⁰ X. K. (= Хасан Калеси), Значајна приповека у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“. Библиотекар IX, 1957, 288.

²¹ Гл. Елезовић, Турски споменици I—1. Београд 1940, 90 нап. 3; 166 нап. 5.

²² А. Хаџић, Бајракли џамија у Београду. Годишњак Музеја града Београда IV, 1957, 92—100.

²³ Никић, 161—162.

²⁴ А. Хаџић, *нав. дело*, 95.

²⁵ Никић, 164—166, 176—178.

²⁶ Ђ. Малетић, Грађа за историју Српског народног позоришта у Београду. Београд 1884, 446—447.

²⁷ М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама. Београд (1935)2, репр. између стр. 112—113.

²⁸ Д. Страњаковић, Карађорђе. Београд 1938, репр. између стр. 96—97.

²⁹ С. Ј. Поповић, Путовање по Новој Србији (1878 и 1880). Српска књижевна задруга књ. 310—311, Београд 1950, 54.

³⁰ Никић, 170.

³¹ Из Успомена Милана Ђ. Милићевића (Одломци из дневника). Српски књижевни гласник XXXIII, 1931, 265.

³² Никола Зега, Неколико цртица из старог Београда (По причању поч. Јована Ђ. Авакумовића, министра претседника). Београдске општинске новине LV, 1937, 75—76.

³³ Н. Зега, *нав. дело*, 75.

³⁴ Никић, 179.

CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DES MOSQUEES DE BELGRADE

LJ. NIKIĆ

Cette communication se rattache à l'étude de l'auteur *Mosquées à Belgrade* (Annuaire de la ville de Belgrade V, 1958, 151—206). En effet c'est un complément de l'étude précédente analysant de nouveaux documents sur les mosquées de Belgrade, ainsi que certaines données déjà publiées mais inconnues de l'auteur au moment de sa première étude.

Parmi de documents nouveaux il y a trois documents turcs de 1801 venant des Archives de la Présidence du Conseil à Istamboul, publiés par Hasim Šabanović. L'importance de ces documents réside dans leur date — ils se rapportent à l'époque — à la veille de la 1ère Insurrection Serbe, époque très mal connue du point de vue des mosquées de Belgrade. Dans tous ces documents — en réalité pétitions et demandes des Turcs de Belgrade, signées aussi par certains ecclésiastiques des mosquées de Belgrade, on mentionne douze mosquées en tout, dont quatre que nous ignorions jusqu'à présent (mosquées d'Atif-zadé, celle de Darus-séadé-aga, de Camil-Ahmed-pacha et celle d'Husséin-céhaïa).

La suite de l'article est consacrée à certaines données déjà publiées sur des mosquées de Belgrade et l'auteur y rectifie des erreurs s'étant toujours glissées jusqu'à présent dans cette matière.

Afin de faciliter aux lecteurs l'idée de la situation topographique des mosquées de Belgrade, l'auteur a joint un plan de la ville de Belgrade de la fin du XVIIIe siècle, oeuvre du sous-lieutenant autrichien F. Brusch, avec les explications nécessaires sur les mosquées. Ce plan, reproduit ici, a été découvert dans les Archives de Guerre à Vienne par le Dr. Dušan Pantelić et publié en 1949.

Illustrations dans le texte:

Fig. 1 — Belgrade, vue de la Ville basse avec la mosquée de Hassan-pacha et la tour Neboycha. Talbotypie d'Anastase Jovanovitch de 1867 (Collection particulière de l'auteur de l'article).

Fig. 2 — Plan de la ville de Belgrade vers la fin du XVIIIe, oeuvre du sous-lieutenant autrichien Fr. Brusch. (Reproduit du livre de M. Dušan Pantelić *le pachalik de Belgrade a la veille de la 1ère Insurrection Serbe*).

